

Bir Osmanlı Şehri Şam

Ahmet Köç*

Richard Van Leeuwen (2012). *Bir Osmanlı Şehri Şam*,
(Çev. H. Ebru Aksoy), Küre Yayınları.
ISBN 978-605-5383-22-0

Geçmişten günümüze vakıf eserlerinin şehir mekanlarının oluşumunda ne ölçüde belirleyici rol oynadığı göstermek bir anlamda o kültürün değerlerinin anlaşılmasına olanak sağlamıştır. Richard Van Leeuwen'in *Bir Osmanlı Şehri Şam* isimli eseri de vakıfların kuruldukları yerlerde nasıl bir fonksiyon ortaya koyduklarını ele almaktadır. Şam'ın büyük bir şehir olarak rolünü belirleyen kurumların vakıf binaları olması, onların önemini gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu çalışmada Şam şehrinde bulunan vakıf binalarının basit, önemini yitirmiş eserler olmadığı, tam aksine her eserlerin sosyal, iktisadî ve siyasî alanın işlevlerinin bütünleştirilmesini teşvik ettiği iddia edilmektedir.

Richard Van Leeuwen'in *Bir Osmanlı Şehri Şam* isimli bu eseri, esasında 1999 yılında "Waqfs And Urban Structures, The Case of Ottoman Damascus" adıyla Brill tarafından yayınlanan İngilizce çalışmanın çevirisidir. Türkçe'ye H. Ebru Aksoy tarafından 2012 yılında çevrilen bu eser, Küre Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

Eser özellikle Osmanlı şehirleri ve vakıf konularına ilgi duyan araştırmacılara yol gösterir mahiyettedir. Şam şehrinin geçmişte hangi dönemlerde daha fazla miktarda geliştiğini eserde örneklerle görmek mümkündür. Leeuwen'in Şam kitabını okuduktan sonra kendi kendimize bazı soruları sormamız gerekmektedir. Bir kere tarihi süreçte Emevi, Zengiler, Eyyübi, Memlûklü ve Osmanlı devletlerinin hâkimiyeti altında bulunan şehirde, her dönemde imar faaliyetleri sürdürülmüş olmakla birlikte, şekilsel açıdan zamanla yapı farklılıklarının oluştuğu, yani birbirinden farklı yapısal özelliklerle eserler meydana getirildiği anlaşılmaktadır. Doğal olarak siyasî açıdan farklı dönemlerin, farklı mimarî özellikler geliştirmesi de kaçınılmazdır. O halde Emevi, Zengiler, Eyyübi ve Memlûklü devletleri döneminden Osmanlı devrini ayıran temel özellikler nelerdir? Ya da başka bir ifade ile Şam şehrinin fiziki görünümünün şekillenmesinde Osmanlı devri eserlerinin etkisi nedir? Osmanlı devri için bakıldığında Şam şehrinde XVI. yüzyılda yapılan eserlerin, XVII. ve XVIII yüzyıllardan farkı var mıdır?

Son olarak Osmanlı devlet adamları tarafından Şam şehir merkezine yapılan eserlerin ne anlam ifade ettiği ve şehrin silüetine bunların yansıması, çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Nihayetinde Leeuwen bu çalışmada, Osmanlı devrinde inşa edilen vakıf eserler vasıtasıyla şehirdeki devlet-toplum ilişkilerini ve bu ilişkilerin kurumlaşmasını derinlemesine ele almaktadır.

Kale, cami ve pazar yerinden oluşan şehir sistemi, genel olarak dünyevi güç/iktidar, dini meşrûiyet ve iktisadî düzenden oluşan üç temel yapının bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Elimizdeki bu eserde Leeuwen, Şam şehrinin Emevi, Zengiler, Eyyübi, Memlûklü ve Osmanlı gibi farklı siyasî yapıların idaresi altında hangi yönlerden ön plana çıktığını ortaya koymaktadır. Nasıl ki, Emevi devrinde Halife Velid'in inşasına başladığı Emeviye Camii, nisbeten yakın zamanda fethedilen Şam şehrinde halifenin otoritesini sağlamlaştırmak için yapıldıysa, benzer şekilde her dönemde yapılan abidevî eserlerin ayrı bir anlamı vardı. Emeviye Camii sayesinde İslam'ın zaferine adanan abidevî bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Caminin yapılmasına sosyolojik olarak başka anlamlar da yüklenebilir. Öte yandan Halife Velid tarafından inşaatına başlanan Emeviye Camii'nin yapılışı, bir güç sistemini ortaya koymaktadır. Daha önceki değerlerden ayrı olarak, farklı sosyal ilişkiler ve farklı bir hükümdarlığa dayanan güç sistemine işaret eden Emeviye Camii, aynı zamanda Şam şehrinde egemen olacak yeni güç sisteminin somut manifestosu olarak ortaya konmuştur.

Siyasî açıdan tarihçiler, vakıf eserlerine farklı anlamlar yükledikleri için vakıf- şehir ve iktidar üçlünün bir arada düşünülmesi gerektiğini ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla ifade edilen bu üçlü yapının izahı için bir teoriye ihtiyaç duyulduğundan Richard van Leeuwen çalışmasını, Pierre Bourdieu'nun iktidar fikri görüşü ile ele almıştır. Zira vakıf- iktidar ilişkisini en güzel izah edebilecek teori Bourdieu'nin tespitleridir. Bu sayede Leeuwen, zaman içerisinde kurumsallaşan vakıf sisteminin ülkede çeşitli kesimlerin kazanç ve sembolik güç elde etmek amacıyla ellerindeki malzeme ve sermaye ile vakıf yatırımla-

* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, akoc@balikesir.edu.tr

rına başladıklarını ve böylece, farklı bir sektörün doğduğunu ifade edebilmiştir.

Leeuwen'ın eserinin birinci bölümünü "Vakıf Alanının Oluşumu" olarak belirlemiştir. İslam'ın ilk dönemlerinden, Osmanlı devrine kadar gelen süreçte, vakıf müesseselerinin çoğalması, ister istemez bu yapıların kurulmasına temel oluşturacak fikhî bilginin ortaya konmasına ve böylece vakıf kavramının hukukî alt yapısının izahı için gerekli bilginin üretilmesini sağlamıştır. Doğal olarak Osmanlı Devleti, gelişen siyasî şartlar ve devletin vakıfları ayakta tutabilmek için ihtiyaç duyduğu her türlü fikhî bilginin üretilmesi ve buna göre oluşturulması gerekli çalışmaları başlatmıştır. Devlet kanılıyla yasalar çerçevesinde vakıf bilgisinin üretilmesi ve kitabî hale getirilmesi bir zorunluluktan doğmuştur denilebilir. Bu anlamda vakıf konularına farklı yaklaşımlar getiren Ebû Yusuf, Hassaf ve Trablusî'nin yazdığı eserler, vakıf kurumları için ihtiyaç duyulan teorik alt yapısının oluşmasına imkan sağlamıştır. Zaten geçmişten beri kütüphanelerde karşımıza çıkan Ahkâmî'l- Evkâf türünden eserlerin pek çoğu, ortaya çıkan sorunlar neticesinde yazılmış eserlerdir. Bu açıdan bakıldığında Leeuwen'ın eserinde haklı olarak vakıf bilgisinin temelindeki kaynakları izah etme ihtiyacı duyulduğu görülmektedir.

Leeuwen'ın Şam şehri çalışmasında, vakıf- ulemâ ve devlet üçlüsünün aynı başlık altında ele alındığı görülmektedir. Vakıf kurumunun devlet ve ilmiye sınıfı mensuplarından ayrıştığını, birbirleriyle ilgisiz, bağlantısız konumlarda olduklarını söylemek mümkün olmadığına göre, acaba vakıf sistemi içinde devletin ve ulemanın konumu nedir sorusu çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmıştır. İlmiye sınıfı mensuplarının sadece karar veren, hukukî meselelerde ve yönetsel güçleriyle sistem içinde istihdam edilen kişiler olmadıkları açıktır. Ulemanın fikhî açıdan devletin işini kolaylaştırmak için kitaplar yazdıkları ve bu sayede vakıf hukukunun doğduğunu görebilmek gerekir. Öte yandan ilmiye sınıfı mensupları Osmanlı devrinde çeşitli vakıflar kurmak ve desteklemek konusunda neredeyse ümerâ sınıfı kadar etkin rol oynamışlardır.

Devletin sahibi olarak padişah ile ulema sınıfı arasında da aynı şekilde yakın bir bağ vardır. Ulema sınıfının tayini meselesinde padişahın sorumluluğunun olması, ulemanın da vakıflar gibi devlet yönetiminden ayrı, bağlantısız bir grup olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer İslam devletlerine nazaran Osmanlı ulemasının sadece vakıf kurumlarını

yönetme ve denetleme görevleri dışında, kendileri tarafından inşa edilen vakıf binaları ile daha çok ön planda bulundukları görülmektedir. Osmanlı uleması, ümerâ sınıfından sonra en fazla vakıf yapan grubu oluşturduğuna göre, onlar sadece var olanı yaşatmaktan ziyade, kendileri de birer vâkıf olarak topluma hizmet götürmüşlerdir. Bunun Şam şehrindeki en güzel örneklerinden biri, yerel ulemeden olan Muradî ailesine mensup pek çok kişinin vakıf kurmuş olmasıdır.

İkinci kısımda yazar, "Osmanlı Şam'ında Vakıf Alanı" adı altında şehrin manevî bir merkez olarak gelişmesi için devlet adamlarının bölgeye yaptığı yatırımları ele almaktadır. Osmanlı devrinde Şam şehrinin üstlendiği görev değiştiği için bölgenin alt yapısı yeniden ele alınarak özellikle gelip giden hacıların rahat bir biçimde konaklayabilmesi için kapsamlı bir elden geçirmeye tâbi tutulduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı imar faaliyetlerinin geniş ve kapsamlı olması bir yana, bu programın devlet adamları tarafından bilinçli bir biçimde geliştirilmesi burada özellikle vurgulanmaktadır.⁽¹⁾ Şam şehrinin sistemli bir politika çerçevesinde büyük vakıf külliyesi ile şehrin çehresinin değiştirmeye başlaması, Yavuz Sultan Selim dönemine denk gelmektedir. Yavuz Sultan Selim'in⁽²⁾ Endülüslü mutasavvıf Muhyiddin-i Arabî'nin Salahiye'de bulunan türbesi yanına büyük bir külliye yaptırarak manevî kazançlarını arttırmaya yönelik faaliyetlerini dikkatle okumak gerekmektedir. Bunun yanı sıra Yavuz Sultan Selim yaptırdığı külliye vasıtasıyla yönettiği reayasına kendisinin dini bir lider olarak tanıtması işte bu eserler vasıtasıyla olmuştur. Benzer şekilde Yavuz Sultan Selim, Devlet-i Âlî Osman'ın bir üyesi olarak reayadan bazı beklentiler içerisinde olduğunu da bu eserlerle halkına hatırlatmıştır. Osmanlı padişahının kendi halklarından en büyük beklentileri, devletin devamı ve kendi sıhatleri için duada bulunmaları idi. Yazar Leeuwen bu konuda meseleyi daha ileriye taşımak suretiyle, padişahlar tarafından yapılan her külliyenin, kurucusunun dinî alandaki hassasiyetlerini ortaya koyan, şahsî eğilimlerini vurgulayan ve bölgenin sosyal refahına katkıda bulunan özellikleri olduğunu ifade etmektedir.

Leeuwen'e göre Yavuz Sultan Selim'in ve Osmanlı ümerasının bölgeye yaptıkları vakıf yatırımlarının, diğer bölgelere yaptıkları yatırımlardan daha farklı anlamları vardı. Bir kere Şam şehrinin bulunduğu

1. Osmanlı padişahlarından Fatih Sultan Mehmed tarafından şehirlerin imarı hakkında ilk önemli girişim başlatılmıştır. Rivayete göre Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra ileri gelenlerden şehri güzelleştirip büyütecek ve burayı kendi saltanatına uygun hale getirecek yeni hamam, han, bedesten, cami, mescit, mektep, hastane ve imaretlerle donatmalarını istemiştir. Başlatılan inşaa programı sayesinde sadece İstanbul değil, Anadolu, Balkanlar ve diğer Arap şehirlerinde yapılan imar faaliyetleri ile şehirler donatılmıştır.

konum, Hac yol güzergâhında bulunması sebebiyle dinî açıdan manevî kazanımların üst seviyede olduğu kesindir. Öte yandan hacıların vakıf dükkânlarından alışveriş yapıyor olması ve vakıf hanlarında konaklamaları, bölgedeki müesseselerin daha da canlanmasına imkan sağlamıştır. Bu sayede sürekli hacıya gidip gelen kabilelerin, tüccar kervanlarının ve derviş ve talebelerin uğrak yeri haline gelen Şam şehrindeki vakıf yapıları, XVI. yüzyılda hiç beklenmedik şekilde olağanüstü şekilde gelişmiştir. Şehrin fizikî açıdan gelişip büyümesinde, büyük vakıf eserleriyle donatılmasının da rolü vardır. Çünkü, Şam şehrinin değişen çehresi, buranın bir cazibe merkezi haline gelmesine olanak sağlamıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Şam'ı artık, hac organizasyonunun idarî, lojistik, malî açılarından güneydeki en büyük merkezi haline gelmiştir.

Şam şehrinin vakıf yatırımlarıyla ön plana çıkması, Osmanlı padişahlarının bölgeye bakış açısını da değiştirmiştir. XVI. yüzyılın ilk yarısında bölgedeki diğer şehirlerden büyüklük bakımından fark edilemeyen Şam şehri, yüzyılın ikinci yarısından itibaren, gelişmiş bir şehir olduğunu hissettirmeye başlamıştır. Sosyal donatılarıyla sürekli büyüyen Şam şehri, ister istemez bir eğitim ve ilim merkezi haline de gelmiştir. Başlangıçta Yavuz Sultan Selim ile başlayan Şam şehrindeki vakıf eserlerinin kurulması faaliyetleri sonradan bölgeye atanan paşalar vasıtasıyla sürdürülmüştür.

Anadolu, İran, Orta Asya ve diğer Suriye şehirlerinden onbinlerce hacı adayının konaklama merkezlerinden olan Şam şehrinin sosyal yapısının bu süreçte değişmeye devam ettiği muhakkaktır. Şehirde konaklayan binlerce hacı adayına her türlü hizmetin verilmesi, şehirde büyük bir ticarî hareketliliğe ve daha ciddi bir idarî organizasyonun olması gerektiğini ortaya koymuştur. İfade edilen Şam şehrindeki bu ticarî hareketliliğin kurulması ve sürdürülmesinde vakıf yapılarının rolü büyüktür. Sonuçta vakıf binalarının önemli işler görmesi, onların kazanımlarını arttırdığı için yeni vakıfların kurulmasına da ön ayak teşkil etmiştir. Bu durum yeni fırsatlar da oluşturulmuş ve Şam vakıflarının zenginliğinden şüphe duyulmaz hale gelinmiştir.

XVI. yüzyılda ümera sınıfından Lala Mustafa Paşa'nın Şam şehrinde bulunan vakıf yapıları onun büyük bir müessese olduğunu ortaya koymaktadır. Sadece Lala Mustafa Paşa Vakfı'na ait imaret, fırın, hamam, çeşme, cami, mektep, ev, ahır, tarla, meyve bahçeleri, değirmen, 62 köy ve çeşitli çarşı-larda bulunan 290 dükkandan oluşan geniş bir

mülk organizasyonu vardı. Benzer şekilde Derviş, Sinan, Murad ve Esad Paşaların bölgede kurdukları vakıflar, büyüklük bakımından Lala Mustafa Paşa Vakfı'ndan çok da farklı değildir.

Genel olarak bakıldığında, XVI. yüzyılın ikinci yarısında oluşturulan ümerâ vakıflarının önemli ortak özellikleri vardır. Bunlardan birincisi vakıfların tümünün ekonomik amaçlı olduğu kesindir; hanlar, çarşılar, imalathaneler ve diğer iktisadî mülklerin yeniden inşası öncelikli hedef olmuştur. İkincisi çoğu durumda vakıflardan istifade edenler vâkıfın kendisi, ailesi ve ahfâdı olmuştur. Buradan da anlaşılıyor ki; bu yüzyılda kurulan ümerâ vakıflarının önemli bir kısmı yarı- aile vakfıdır. Üçüncüsü vakıfların iktisadî faaliyetleri ağırlıklı olmakla birlikte, eğitim ve dinî eserleri de yatırımlar yapmışlardır. Dördüncüsü söz konusu ümerâ vakıfları sadece Şam şehir merkezinde değil, bölgeyi saran geniş bir alanda iktisadî varlıklarını göstererek bir ağ oluşturmuşlardır. Leeuwen'e göre vakıfların bu özellikleri onların imparatorluk siyasetinin ayrılmaz bir parçası olduğu şeklindedir. Bu durum aynı zamanda başkent ile fethedilen eyaletler arasındaki uyumu geliştirme mekanizmasının devamıydı. Sonuçta XVI. yüzyılın ikinci yarısında Şam valileri tarafından kurulan vakıflar önemli anlamlar ifade etmektedir. Yazara göre bu vakıflar, devlet destekli projelere dinî anlamlar katmak suretiyle Şam'da Osmanlı otoritesini güçlendirmiştir.

Son kısımda ise Leeuwen, Osmanlı idaresinde kurulan dini yapıların önemi üzerinde ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Yazara göre Şam şehri, XVI. yüzyılda kurulan ümerâ vakıfları sayesinde iktisadî açıdan zengin bir donanım kavuşarak hem sur içindeki ticarî mekânların, hem de sur dışındaki yeni yerleşim mekanlarının merkezini oluşturarak etraflarına yön vermişlerdir. Öte yandan XVII. yüzyılda kurulan Şam vakıflarının, XVI. yüzyılda kurulanlar kadar zengin olmadıkları, kent-sel gelişim açısından nispeten fakir bir durum sergilediği ifade edilmektedir. Ancak XVI. yüzyılda kurulan vakıf yapılarındaki ticarî hayatın kaldığı yerden devam ediyor olması, şehirde sürekliliği sağlayan en önemli unsurdur. XVIII. yüzyılda kurulan büyük vakıflar ise Şam şehrinin gelişim çizgisi üzerinde daha etkili bir konum sergilemekte ve bu sayede şehir iki kulvar üzerinde büyümesini sürdürmüştür.

Sonuç olarak, vakıf şehirciliği boyutundan bakıldığında; İslam şehirleri üzerine önce Max Weber, sonra diğer oryantalistler tarafından sürdürülen

2. Yavuz Sultan Selim'in Şam şehrinde inşâ ettirdiği yapılar bir hayli fazladır. Özellikle İbn-i Arabî Türbesi, Şeyh Hüseyin el Cebâvî Zaviyesi ve Semâdi tarikatına yaptığı yardımlar, padişahın Şam'da kaldığı süre içerisinde şehrin ulularına verdiği önemi göstermektedir.

olumsuz görüşlere Şam şehrinin organizasyonu üzerinden cevap vermek mümkündür. Weber ve onun takipçileri için vakıfların kötü tarafı, kapitalist ilişkilerin oluşumu ile kendini gösteren iktisadî kalkınmayı engellemesidir. Aynı şekilde Weber vakıfları, gayrimenkul varlıkların kullanımını felce uğratan sistem olarak ifade etmektedir. Oysa bugünkü dünyada ortaya çıkan yeni bakış açıları ve yaklaşım tarzları Weber'in tezlerini çürütmektedir. Nitekim Leeuwen'ın da belirttiği gibi, bir kere vakıfların zamanla genişleyen iktisadî potansiyelleri toprak sisteminin sınırlarını genişletmiştir. Aynı şekilde malların vakfa çevrilmesi, belirli mülkiyet haklarını garanti altına almış olması nedeniyle mülkiyet ilişkilerinin daimi surette denetim ve kısıtlamaya tabi olduğu bir ekonomide bu haklar kıymet kazanmıştır. Nihayetinde, mülklerin statüsünün sabit oluşu genellikle güvenli sermaye yatırımlarına imkan sağlamış ve vakıflar, iktisadî hayatı canlandırmak, ticarî binaları kurmak, pazar yerlerini oluşturmak, alt yapıları kurmak şeklinde karşımıza çıkan projelerin desteklemişlerdir. Bu durumda Weber'in ifade ettiği görüşler, vakıfların iktisadî hayatı ve toprak sistemi üzerindeki etkileri bakımından geçersiz duruma gelmektedir.

Nihayetinde, şehirlerin iktisadî önemi kavranmak isteniyorsa; öncelikli olarak vakıfların inşâ ve ihyâ projelerine bakmak gerekmektedir. Bu projelere bakıldığında ise vakıfların, şehir merkezlerinin esas çekirdeği oluşturduğu, gelişim çizgilerini belirlediği görülmektedir. Osmanlı devrinde Şam şehrinde yaşananlar da bunlardan farklı değildir. Şehirde yapılan vakıf eserleri, iktisadî hayatta büyük bir canlanma ve toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik politikalarla etkili bir mekanizmaya dönüşmüştür. Öte yandan kurulan her vakıf binasının çevresiyle

uyum içerisinde onları birleştirici, bütünleştirici rolünün olması, halkın sosyal bütünleşmesine katkı yaptığını ortaya koymaktadır. Böylece, Şam şehrinde oluşturulan, toplumsal buluşmanın merkezleri olan cami, mescit, mektep, hamam, bedesten, han ve çarşılar mirasın taşıyıcıları olarak kültür, canlı tutulmuştur. Yapılan tarihî eserlere bakıldığında bu durumu görmek mümkündür. Sonuçta, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şam'ın canlılığını korumasını ve sürekli olarak gelişmesini, büyük ölçüde sağlam vakıf altyapısına borçlu olduğunu söylemek haksızlık olmayacaktır.

